

1. Εισαγωγή

Το ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα ήρθε τα τελευταία χρόνια στο προσκήνιο της επικαιρότητας με αφορμή δύο ιδιαίτερα σημαντικές αποφάσεις του Στ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι οποίες έλαβαν ευρεία δημοσιότητα και σχολιάσθηκαν ποικιλοτρόπως, ακόμα και από τις στήλες του ημερήσιου πολιτικού τύπου. Η πρώτη από αυτές¹ αφορούσε στην ακύρωση της απόφασης του συλλόγου διδασκόντων ενός Γυμνασίου για το χαρακτηρισμό της διαγωγής ενός μαθητή ως «επίμεμπτης», επειδή ο τελευταίος, μεταξύ άλλων, διακωμωδούσε το μάθημα των θρησκευτικών και αρνήθηκε να απαγγείλει την προσευχή του Σχολείου. Η δεύτερη απόφαση², στηριγμένη σε μεγάλο βαθμό σε σκέψεις της προηγούμενης, αφορούσε στην ακύρωση κανονιστικής Υπουργικής Απόφασης, ως προς τον περιορισμό από δύο σε μία ώρα εβδομαδιαίως της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στη Β' και Γ' τάξη του Λυκείου. Το σκεπτικό των δύο αυτών αποφάσεων θέτει επί τάπητος το σύνολο, ουσιαστικά, των θεμάτων των σχετικών με τη θρησκευτική διδασκαλία, αλλά και επικουρικές εκδηλώσεις, όπως ο εκκλησιασμός και η προσευχή, στο πλαίσιο της μέσης και, κατ' επέκταση, της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Αμφότερες οι αποφάσεις ξεκινούν τις σχετικές αναφορές τους παραθέτοντας τις κρίσιμες διατάξεις των άρθρων 13 παρ. 1 και 2 (περί θρησκευτικής ελευθερίας) και 16 παρ. 2 (περί ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης) του Συνταγμάτος και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ (περί δικαιώματος των γονέων να εξασφαλίζουν τη σύμφωνη με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις μόρφωση των παιδιών τους). Η δεύτερη απόφαση περιέχει, επιπροσθέτως, αυτούσια και τη διάταξη του άρθρου 3 παρ. 1 Σ. (περί επικρατούσας θρησκείας), στην οποία, πάντως, αναφέρεται, προσδίνοντάς της μάλιστα καίρια θέση στον όλο δικανικό συλλογισμό, και η προηγούμενη. Περαιτέρω, δέχονται ότι, από το συνδυασμό των πιο πάνω διατάξεων και εν όψει

¹ ΣΤΕ 3356/95

του γεγονότος ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία, «συνάγεται ότι ο σκοπός της παρεχόμενης στα σχολεία παιδείας είναι, μεταξύ άλλων, και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία, κατά τεκμήριο, αποβλέπουν οι γονείς των». Ως εκ τούτου, είναι υποχρεωτική η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, όπως και η παρακολούθηση του από όλους, κατ' αρχήν, τους μαθητές, εκτός εάν γίνει «αξιόπιστος δήλωση, είτε υπ' αυτών των ιδίων, είτε υπό των γονέων τους, ότι είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοι». Η δήλωση αυτή, κατά τη συλλογιστική του δικαστηρίου, δεν απαγορεύεται από το άρθρο 13 Σ., διότι «δεν αποτελεί μέσον προς δίωξη του μαθητή λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, αλλά αποβλέπει εις το να τον διευκολύνει να απολαύσει ανεμπόδιστα την ελευθερία της θρησκευτικής του συνειδήσεως». Περαιτέρω, υπό τις προϋποθέσεις αυτές, «επιβάλλεται όπως η Πολιτεία, διά της λήψεως των καταλλήλων, κατά περίπτωσιν, νομοθετικών και κανονιστικών μέτρων, εξασφαλίζει την διδασκαλίαν του μαθήματος των θρησκευτικών επί ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως».

Η νομολογία αυτή επιβεβαιώνει κατά βάση το ισχύον στη χώρα μας πρότυπο κατηχητικής-μονοφωνικής διδασκαλίας και υποχρεωτικού χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών. Το κυριότερο νέο στοιχείο, το οποίο εισάγει, είναι ότι το παραδοσιακό αυτό πρότυπο αποκτά πλέον την περιωπή συνταγματικής επιταγής, με αποτέλεσμα να περιορίζονται οι τυχόν μελλοντικές μεταρρυθμιστικές διαθέσεις του κοινού νομοθέτη. Περαιτέρω, αξιοσημείωτη είναι η απαίτηση για «αξιόπιστη» δήλωση, εκ μέρους του μαθητή ή των γονέων του, ότι είναι «άθεος, ετερόδοξος ή αλλόθρησκος», προκειμένου να απαλλαγεί από το μάθημα των θρησκευτικών. Την απαίτηση, μάλιστα, αυτή διατυπώνει η δεύτερη από τις προαναφερθείσες αποφάσεις, ενώ η πρώτη αρκείται στο να «δηλώσουν καθ' οιονδήποτε τρόπο» οι μαθητές ή οι γονείς ότι «για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι ή άθεοι, δεν επιθυμούν να

² ΣτΕ 2176/98

παρακολουθήσουν τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών». Αν και δε διευκρινίζεται σε τί συνίσταται η «αξιοπιστία» της δήλωσης, είναι προφανές ότι η τυχόν προθυμία των αρμοδίων σχολικών οργάνων να την ερευνήσουν θα καταλήξει αναπόφευκτα σε έλεγχο του θρησκευτικού φρονήματος του μαθητή και/ή των γονέων του³.

Η επιχειρηματολογία και τα συμπεράσματα, στα οποία κατέληξαν οι ανωτέρω αποφάσεις, υιοθετούνται και από μερίδα της θεωρίας⁴. Διατυπώνεται, όμως, και η αντίθετη άποψη, ότι, δηλαδή, η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ως απόρροια της κατά τα άρθρα 13 Σ. και 9 ΕΣΔΑ θρησκευτικής ελευθερίας, «κατοχυρώνει στο χώρο του σχολείου την πολλαπλότητα των θρησκευτικών ιδεών, θεμελιώνοντας ειδικότερα ... αξιώσεις για αποχή των εκπαιδευτικών μηχανισμών του Κράτους από κάθε προσπάθεια μονόπλευρης ... επιβολής μιας συγκεκριμένης στάσης απέναντι στο θείο»⁵. Σύμφωνα με παρόμοια συλλογιστική, το άρθρο 16 παρ. 2 Σ. δεν επιτάσσει συγκεκριμένο προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης⁶, αλλά ο όρος «θρησκευτική συνείδηση» εκεί αναφέρεται σε όλη τη δυνατή ποικιλία θρησκευτικών ή και άθρησκων πεποιθήσεων, όπως γίνεται δεκτό, ούτως ή άλλως, και για το άρθρο 13 παρ. 1 Σ. 'Η, ακόμη περισσότερο, επιχειρείται ο ερμηνευτικός εξοστρακισμός «από το νομικό πεδίο του Συντάγματος» της επιταγής του άρθρου 16 παρ. 2 για ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, με το επιχείρημα ότι διαφορετικά «δεχόμαστε τη δυνατότητα η παιδεία να οργανώνεται ως όργανο επιβολής μιας συγκεκριμένης συνείδησης» και τούτο «αναιρεί ολοκληρωτικά τη βασική αρχή του άρθρου 5 παρ. 1 Σ.»⁷. Όλα αυτά κατατείνουν στο ότι το Σύνταγμα επιβάλλει είτε την απλή θρησκευσιολογική ενημέρωση, έτσι ώστε ο μαθητής να γνωρίσει όλες ή, έστω, τις

³ Γ. Σωτηρέλη, Η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» στην προκρούστεια κλίνη της «επικρατούσας θρησκείας», ΝοΒ 1995, σελ. 982 επ. (984)

⁴ Βλ. ενδεικτικά Α. Μαρίνου, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα 1981, ιδίως σελ. 19-20, Β. Καράκωστα, Το Σύνταγμα, τόμ. Γ', Αθήνα 1996, σελ. 112

⁵ Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και εκπαίδευση, σελ. 213 επ.

⁶ Πρβλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα, τόμ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 378

κυριότερες θρησκείες ή δόγματα ή και αθεϊστικές κοσμοθεωρίες, προκειμένου να επιλέξει μόνος του μεταξύ αυτών⁸, είτε πάντως την παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης σε προαιρετική βάση⁹.

2. Έννοια «θρησκευτικής συνείδησης» και «φιλοσοφικών πεποιθήσεων»

Ο μερικότερος σκοπός της παιδείας, που αφορά στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, δεν καταλαμβάνει μόνο τους ορθόδοξους, αλλά και τα μέλη των άλλων θρησκευμάτων, θρησκευτικών και μη θρησκευτικών, καθώς και όσους εμφορούνται από θειστικές, αθεϊστικές ή άθρησκες πεποιθήσεις. Κατά συνέπεια, η υποχρέωση του Κράτους να αναπτύσσει τη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών αφορά τόσο στους ορθόδοξους, όσο και στους μη ορθόδοξους μαθητές. Η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης του άρθρου 16 παρ.2 Σ. οπωσδήποτε ταυτίζεται με την έννοια της θρησκευτικής συνείδησης του άρθρου 13 παρ.1 Σ., είτε με βάση το συμπληρωματικό, ως προς το Σύνταγμα, χαρακτήρα του διεθνούς συμβατικού δικαίου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε με βάση τη συναγόμενη από το άρθρο 28 παρ.1 Σ. ρήτρα της σύμφωνης με τις διεθνείς συνθήκες ερμηνείας των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁰. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι ορθή η ταύτιση της θρησκευτικής συνείδησης με την ορθόδοξη συνείδηση. Επομένως, ο ισχύων νόμος 1566/1985, που αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όπως και ο αντίστοιχος, που διέπει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και οι εκτελούντες αυτούς ουσιαστικοί νόμοι, ελέγχονται ως αντισυνταγματικοί και ως αντίθετοι προς το ισχύον

⁷ Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ. Γ', Θεμελιώδη δικαιώματα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σελ. 323-324

⁸ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, ό.π., σελ. 330 επ.

⁹ Βλ. Α. Μανιτάκη, Συνταγματικές ελευθερίες (πανεπιστημιακές σημειώσεις), Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 86, Π. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 370 επ.

¹⁰ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 357

εσωτερικό ανώτερης τυπικής ισχύος δίκαιο των διεθνών συνθηκών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εξαιτίας της ταύτισης θρησκευτικής και ορθόδοξης συνείδησης.

Η αναφορά στη θρησκευτική συνείδηση του άρθρου 16 παρ.2 πρέπει σε κάθε περίπτωση να γίνεται σε συνδυασμό με το άρθρο 13 Σ., με τα άρθρα 9 ΕΣΔΑ, 18 ΔΙΣΑΠΟΔ, 13 ΔΙΣΟΚΟΜΟΔ, 14 ΔΙΣΥΔΙΠ, 18 ΟΔΔΑ και 1 και 5 Δ. Διαφορετική αντιμετώπιση θα οδηγούσε σε παρερμηνεία του όρου «θρησκευτική συνείδηση». Στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατή μια ιδεολογική μονοπώληση της εκπαίδευσης με τη μετατροπή της σε ιδεολογικό μηχανισμό επιβολής της κρατικής εξουσίας, που θα μπορούσε να περιλαμβάνει στους κόλπους της και την ιεραρχία μιας εκκλησίας και η οποία θα αποσκοπούσε στην απόσπαση της συναίνεσης των πολιτών (θρησκευτικός προστατευτισμός, *protectionnisme religieux*)¹¹. Υποστηρίζεται, επίσης, ότι, εάν στην έννοια αυτή επιχειρηθεί να δοθεί νομικά δεσμευτικό περιεχόμενο, τότε η οποιαδήποτε εφαρμογή της σχετικής διάταξης του Συντάγματος θα αποτελεί ερμηνευτική αυθαιρεσία. Η έννοια της «θρησκευτικής συνείδησης», όπως και η έννοια της «εθνικής συνείδησης», είναι ιδιότητες μιας *a priori* ετεροκαθορισμένης συνείδησης, που αναιρεί ολοκληρωτικά τη βασική αρχή του άρθρου 5 παρ.1 Σ., κατά την οποία διασφαλίζεται το δικαίωμα της «ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας». Τέτοιες έννοιες, που η ερμηνεία τους δεν μπορεί παρά να είναι, λόγω της φύσης τους, αυθαίρετη και απολύτως συνηρητημένη με τον ανέλεγκτο υποκειμενισμό του ερμηνευτή, πρέπει να θεωρηθούν ότι βρίσκονται έξω από το νομικό πεδίο του Συντάγματος¹².

Ο όρος «φιλοσοφικές πεποιθήσεις», κατά το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο¹³, σημαίνει τις πεποιθήσεις, οι οποίες αξίζουν το σεβασμό σε μια δημοκρατική κοινωνία και δεν είναι ασυμβίβαστες με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Το ίδιο πρέπει να γίνει δεκτό και για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, για την ταυτότητα του νομικού

¹¹ Ph.Vegleris, *Quelques aspects de la liberte de religion en Grece*, RTDH 6, 1995, p.562-564

¹² Δ. Τσάτσου, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, σελ. 323-324

¹³ Απόφαση της 25.2.1982, *Campbell και Cosans εναντίον του Ηνωμένου Βασιλείου*

λόγου. Και οι πεποιθήσεις, όμως, μιας άγνωστης, με την έννοια της μη «αναγνωρισμένης», θρησκείας ή μιας «ασήμαντης» θρησκευτικής μειονότητας είναι άξιες αυτού του σεβασμού¹⁴. Διακριτέες είναι, εξάλλου, οι έννοιες της «γνωστής» και της «αναγνωρισμένης» θρησκείας. Επιπλέον, δε θα πρέπει να διακρίνονται, χωρίς ειδικότερο εννοιολογικό προσδιορισμό, οι σημαντικές από τις ασήμαντες μειονότητες, με αποτέλεσμα να αίρεται, χωρίς επαρκή αιτιολογία, η προστασία των πεποιθήσεων των τελευταίων¹⁵.

3. Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία

Η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας, ενώ κατ' αρχήν συνδέεται με τη ρύθμιση του οργανωτικού μέρους των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας και παρά τη ρητή εξίσωση αυτής με τις άλλες γνωστές θρησκείες, δεν αποκλείεται να επιδρά στο άρθρο 16 παρ. 2 Σ., χωρίς αυτό να συνεπάγεται την ακραία εκδοχή της επιβολής του ομολογιακού (ορθόδοξου) μαθήματος των θρησκευτικών ως υποχρεωτικού. Η ερμηνευτική σύνδεση των άρθρων 16 παρ. 2 και 3 Σ. μπορεί να οδηγήσει μόνο ως το συνυπολογισμό της επικρατούσας θρησκείας μεταξύ των προσδιοριστικών παραγόντων της θρησκευτικής εκπαίδευσης, λόγω του οφειλόμενου κατά το Σύνταγμα σεβασμού στην Ορθοδοξία, η οποία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη η θεώρηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως κρατικής θρησκείας ή ως θρησκείας της «συντριπτικής πλειοψηφίας» του ελληνικού λαού¹⁶. Ο ερμηνευτικός αυτός συνδυασμός των συνταγματικών διατάξεων αφορά όχι μόνο στους ορθόδοξους, αλλά και στους μη ορθόδοξους, με την ανάγκη, όμως, να συμπληρωθεί με το επιχείρημα από το άρθρο 13 παρ. 1 Σ., ως προς τους

¹⁴ Γ.Μιχαϊλίδη-Νουάρου, Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δ.Α., σε: Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Βεγλερή, τομ.Ι, σελ.24

¹⁵ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ.359

¹⁶ Γ.Σωτηρέλη, Η συνταγματική επιταγή για ελεύθερη «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», σε: Κ.Μπέη (επιμ.), Η θρησκευτική ελευθερία, σελ.371

μαθητές, οι οποίοι είναι ορθόδοξοι και θεωρούν ότι το ορθόδοξο μάθημα των θρησκευτικών είναι το καταλληλότερο για την ανάπτυξη της δικής τους θρησκευτικής συνείδησης¹⁷.

Ως προς το μάθημα των θρησκευτικών, προβάλλεται ο ισχυρισμός¹⁸ ότι η υποχρεωτική διδασκαλία του κατά το ορθόδοξο δόγμα συνιστά προνόμιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο ισχυρισμός αυτός εδράζεται στην παραδοσιακή ερμηνευτική εκδοχή της κρατικής θρησκείας, με δεδομένο τον συνταγματικό όρο «επικρατούσα» θρησκεία. Η κρατούσα ερμηνευτική άποψη υποστηρίζει, δηλαδή, την εκδοχή της κρατικής ή επίσημης θρησκείας, που τυγχάνει ιδιαίτερης προνομιακής μεταχείρισης. Μια δεύτερη ερμηνευτική άποψη αποδίδει στον εν λόγω όρο την έννοια της θρησκείας της «συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού», η οποία απολαμβάνει προνομιακή μεταχείριση λόγω των παραδοσιακών στενών δεσμών της με το Κράτος, εκτός αν αντιτίθεται σε ορισμένη επιτακτική ή απαγορευτική διάταξη του Συντάγματος. Ορθότερη, όμως, φαίνεται μια τρίτη ερμηνευτική άποψη, η οποία αντιμετωπίζει τον όρο «επικρατούσα» θρησκεία ως απλή τιμητική διάκριση, η οποία δε συνοδεύεται από ιδιαίτερη προνομιακή μεταχείριση, αλλά την καθιστά πρώτη μεταξύ ίσων (*prima inter pares*). Η άποψη αυτή είναι περισσότερο σύμφωνη με το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας ή πεποίθησης και, ειδικότερα, με την ισότητα των θρησκευμάτων¹⁹. Υποστηρίζεται, επίσης, και η άποψη ότι η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα δεν πρέπει να θεωρηθεί ως προνόμιο της επικρατούσας θρησκείας, αλλά αποτελεί συμπόρευση της Πολιτείας με τη βούληση της «συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού», εισάγοντας κατ' αυτόν

¹⁷ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 376

¹⁸ Σπ. Τρωϊάνου, Παραδόσεις Ελληνικού Εκκλησιαστικού Δικαίου, σελ. 96, Π. Δημητρόπουλου, Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών κατά το άρθρο 16 παρ. 2 Σ., τα δικαιώματα των γονέων και η «επικρατούσα θρησκεία», με αφορμή την 3356/95 απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Στ'), σε: Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, σελ. 83

¹⁹ Άρθρα 13 παρ. 1-2 και 4 παρ. 1 Σ., 9 και 14 ΕΣΔΑ, 18, 2 παρ. 1 και 26 ΔΙΣΑΠΟΔ, 13 παρ. 2 και 2 παρ. 2 ΔΙΣΟΚΟΜΟΔ, 26 παρ. 3, 18, 29 παρ. 2 και 2 ΟΔΔΑ και 1, 5, 2 παρ. 1 Δ.

τον τρόπο το τεκμήριο της εικαζόμενης βούλησης, σε συνδυασμό με την πλειοψηφική αρχή²⁰.

Η υποστηριζόμενη εκδοχή περιορίζει την κανονιστική ισχύ του άρθρου 3 Σ. μόνο στις σχέσεις Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ την αποκλείει παντελώς από τις σχέσεις Κράτους και μειονοτικών θρησκευμάτων ή φιλοσοφικών ενώσεων. Κατά συνέπεια, το άρθρο 3 Σ., σε συνδυασμό με το άρθρο 13 παρ.1 Σ., έχει περιορισμένη κανονιστική ισχύ ως προς την πρόβλεψη και το περιεχόμενο ενός κατ' επιλογήν υποχρεωτικού ομολογιακού μαθήματος των θρησκευτικών. Έχει, επίσης, περιορισμένη κανονιστική ισχύ, σε σχέση με μια έμφαση στην ιστορία και τη θεωρητική διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα πλαίσια ενός παράλληλου προς το ομολογιακό (ορθόδοξο) θρησκευτολογικού-φιλοσοφικού μαθήματος των θρησκευτικών²¹. Δεδομένου, όμως, ότι το ισχύον Σύνταγμα κατήργησε την ιδιαίτερη προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας, η έννοια της επικρατούσας θρησκείας δεν περιλαμβάνει πλέον το προνόμιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας να αναμιγνύεται στη δημόσια εκπαίδευση, στηριζόμενη στο άρθρο 16 παρ. 2 Σ. (1952), κατά το οποίο ο σκοπός της παιδείας θα έπρεπε να επιδιωχθεί στη βάση των «ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Κατά συνέπεια, δεν τυγχάνει συνταγματικής νομιμοποίησης ο υποχρεωτικός ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών. Η κανονιστική αποδυνάμωση κάποιων προνομίων της επίσημης Εκκλησίας πραγματοποιείται με τη μετάπτωσή τους από «συνταγματικές επιταγές»-όπως τα θέλει η παραδοσιακή εκδοχή-σε απλώς συνταγματικά ανεκτές επιλογές. Και μάλιστα επιλογές όχι μόνο τροποποιήσιμες, αφού τα συνταγματικά δεδομένα «τις επιτρέπουν ίσως αλλά δεν τις επιβάλλουν»²², αλλά και τροποποιητέες (κατ' άλλους συνολικά και κατ' άλλους μερικά)²³.

²⁰ Θ. Παναγόπουλου, Η θρησκευτική ελευθερία κατά το ισχύον Σύνταγμα, σε: Χαριστήριον προς τιμήν Γ. Παπαχατζή, σελ. 273

²¹ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 377

²² Α. Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, σελ. 259

²³ Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και Εκπαίδευση, σελ. 106

Το παραπάνω προνόμιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνιστά μη ανεκτό περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Η νομολογιακή καθιέρωση ενός πρόσθετου περιορισμού στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, βασισμένου στην έννοια της επικρατούσας θρησκείας, ενεργεί αποδυναμωτικά για την απόλαυση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών και των γονέων τους, οι οποίοι είναι τυπικά ορθόδοξοι, έχουν, όμως, αλλάξει θρήσκευμα ή πεποιθήσεις, επιθυμώντας να τις αποσιωπήσουν, ή διατηρούν απλώς επιλεκτική στάση απέναντι στο θρήσκευμά τους ή έχουν μη θειϊστικές, αθειϊστικές ή άθρησκες πεποιθήσεις. Πρόκειται για περιορισμό μη προβλεπόμενο από τους συνταγματικούς κανόνες, όπως αυτοί ερμηνεύονται σύμφωνα με τα διεθνή standards των νόμιμων περιορισμών, στην ελευθερία εκδήλωσης θρησκείας ή πεποίθησης. Σημειώνεται ότι η αναφορά στην έννοια της επικρατούσας θρησκείας καταλαμβάνει και την πλειοψηφική της εκδοχή, δεδομένου ότι η εκδοχή αυτή αποκτά εν τέλει κανονιστική ισχύ στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, μέσω της ανεπίτρεπτης υιοθέτησης της αρχής της πλειοψηφίας στην απόλαυση του συγκεκριμένου ατομικού δικαιώματος²⁴.

4. Θρησκευτική ουδετερότητα του δημόσιου σχολείου

Απαραίτητη προϋπόθεση για την πλήρη εξασφάλιση της ελεύθερης ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών αποτελεί, ασφαλώς, η θρησκευτική και, εν γένει, ιδεολογική ουδετερότητα του δημόσιου σχολείου. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι είναι επιθυμητή η διατήρηση των μαθητών σε μια κατάσταση θρησκευτικής ή ιδεολογικής ουδετερότητας, συνδυαζόμενης με την απροσδιόριστη έννοια της «ελεύθερης μάθησής» τους σε θρησκευτικά και ιδεολογικά θέματα στα πλαίσια του σχολείου. Αντίθετα, πραγματώνεται με τη συνέχιση της θρησκευτικής ή φιλοσοφικής παιδείας, την οποία έχουν ήδη επιλέξει οι γονείς των μαθητών ή οι έχοντες αναλάβει την επιμέλεια του προσώπου τους, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία της απόκτησης εκ μέρους τους της στοιχειώδους

²⁴ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 378

ηλικιακής ωριμότητας. Από το στάδιο αυτό και έπειτα, παύει η ισχύς του γονικού δικαιώματος και το παιδί μπορεί να επιλέξει οποιαδήποτε θρησκεία ή πεποίθηση, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές αρχές, τις οποίες του ενστάλλαξαν οι γονείς του²⁵. Το ελάχιστο, που οφείλει να πράττει το Κράτος, μέσω των δημόσιων σχολείων, είναι να διασφαλίζει την παροχή γνώσεων για τα εν γένει θρησκευόμενα και φιλοσοφικά ρεύματα. Το δικαίωμα συνειδησιακού αυτοκαθορισμού των μαθητών, ως αυτοτελών υποκειμένων δικαιωμάτων, δε συνίσταται στο χώρο του σχολείου στο δικαίωμα της «ελεύθερης μάθησης» σε θρησκευτικά και κοσμοθεωρητικά θέματα²⁶. Ούτε το άρθρο 16 παρ. 2 Σ.αποκρούει την ιδεολογική ουδετερότητα του δημόσιου σχολείου και, ειδικότερα, της θρησκευτικής εκπαίδευσης, δεδομένου ότι η θρησκευτική συνείδηση δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με μια συνείδηση διαμορφωμένη θρησκευοιογικά²⁷, ενώ η ουδετερότητα αυτή δεν ανάγεται σε ζήτημα θετού δικαίου²⁸. Όσον αφορά, δε, τις περιπτώσεις μειονοτικών θρησκευμάτων, όπου η συνέχιση της θρησκευτικής ή φιλοσοφικής παιδείας, την οποία έχουν ήδη επιλέξει οι γονείς, είναι για το Κράτος πρακτικά αδύνατη, η υποχρέωσή του συνίσταται στην παροχή, τουλάχιστον, μέσω του δημόσιου σχολείου, μόνο γνώσεων για τα θρησκευόμενα και τα φιλοσοφικά ρεύματα εν γένει. Σχετικό είναι και το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14.3.1984, που αναφέρεται στην ελευθερία της εκπαίδευσης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα²⁹ και ζητά, μεταξύ των άλλων, την αναγνώριση, στα πλαίσια της ίδιας Κοινότητας, της αρχής, σύμφωνα με την οποία πρέπει να εξασφαλίζεται ο σεβασμός της ελευθερίας της συνείδησης τόσο στα δημόσια σχολεία, που υπάγονται άμεσα στο Κράτος, όσο και στα ιδιωτικά σχολεία.

²⁵ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 363

²⁶ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 361

²⁷ Αντίθετος ο Αν.Μαρίνος, Το Σύνταγμα, η Δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, σελ. 33

²⁸ Αντίθετος ο Σπ.Τρωϊάνος, Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, Χαριστήριο προς τιμήν Γ.Παπαχατζή, σελ. 286-287

²⁹ ΕΕ C 104/69-71 της 16.4.1984

5. Προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών

Από το γενικότερο δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας ή πεποίθησης απορρέουν, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα αλλαγής θρησκείας ή πεποίθησης και το δικαίωμα αποσιώπησης των θρησκευτικών ή μη θρησκευτικών πεποιθήσεων, δικαιώματα, που καλύπτονται και από το δικαίωμα στην προστασία του ιδιωτικού βίου (άρθρα 9 Σ., 8 ΕΣΔΑ και 17 ΔΙΣΑΠΟΔ)³⁰. Πρόκειται για δικαιώματα απόλυτα³¹. Επομένως, με βάση αυτή τη θεωρητική αρχή, η απαγόρευση του κρατικού εξαναγκασμού σε δήλωση για τις θρησκευτικές ή μη θρησκευτικές πεποιθήσεις ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις, ακόμη και όταν κάποιος ερωτάται γι' αυτές για λόγους μη αποσκοπούντες στην καταπίεση της θρησκευτικής του συνείδησης ή σε δίωξή του³², εκτός της περίπτωσης της εθνικής απογραφής του πληθυσμού, γιατί, διαφορετικά, η άσκηση του δικαιώματος αυτού επαφίεται στην κρατική αυθαιρεσία³³. Εξάλλου, κατά το άρθρο 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ και το άρθρο 18 παρ. 3 ΔΙΣΑΠΟΔ, μπορεί να υπόκειται σε κρατικό περιορισμό όχι η εσωτερική διάσταση (*forum internum*) του δικαιώματος στην ελευθερία θρησκείας ή πεποίθησης, αλλά μόνο η εκδήλωση της θρησκείας ή πεποίθησης (*forum externum*).

Η Επιτροπή του Διεθνούς Συμφώνου εκτιμά ότι το άρθρο 18 διακρίνει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας ή πεποίθησης από την ελευθερία της εκδήλωσης της θρησκείας ή πεποίθησης, τονίζοντας ότι η διάταξη αυτή δεν επιτρέπει κανένα περιορισμό στην ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης ή στην ελευθερία του να έχει κάποιος ή να υιοθετεί μια θρησκεία ή πεποίθηση της επιλογής του. Επιπλέον, δέχεται ότι οι ελευθερίες αυτές προστατεύονται χωρίς όρους, όπως συμβαίνει στο άρθρο 19 παρ. 1 με το

³⁰ Π. Παραρά, Σύνταγμα και ΕΣΔΑ, σελ. 42

³¹ Αρ. Μάνεση, Ατομικές ελευθερίες, σελ. 251-252, Π. Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, τομ. Α', σελ. 369-370

³² Αντίθετος ο Αν. Μαρίνος, Η θρησκευτική ελευθερία, σελ. 105-106

δικαίωμα καθενός να μην ενοχλείται για τις γνώμες του, και ότι, σύμφωνα με τα άρθρα 18 παρ. 2 και 17, κανένας δεν υποχρεούται να αποκαλύψει τις σκέψεις του ή την προσχώρησή του σε μια θρησκεία ή πεποίθηση³⁴. Κατά συνέπεια, η υποχρεωτικότητα του ομολογιακού (ορθόδοξου) μαθήματος των θρησκευτικών καταστρατηγεί, ακόμα και ως προς τους ορθόδοξους μαθητές, το όριο της απαγόρευσης της ιδεολογικής μεταφύτευσης (δογματικού διαποτισμού), αφού αυτή επιβάλλεται με μέσα κρατικού καταναγκασμού πάνω στις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων³⁵. Ειδικότερα, παραγνωρίζει το δικαίωμα στην σποσιώπηση των θρησκευτικών ή μη θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ως εκ τούτου, η απαλλαγή από το υποχρεωτικό ομολογιακό (ορθόδοξο) μάθημα των θρησκευτικών εκείνων, που δηλώνουν και αποδεικνύουν ότι έχουν πρόβλημα θρησκευτικής συνείδησης, για το λόγο ότι είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι³⁶, ευθυγραμμίζεται με το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας ή πεποίθησης των τελευταίων, σε συνδυασμό με το δικαίωμα των γονέων, που διαπνέονται από παρόμοιες πεποιθήσεις, να καθορίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις³⁷. Η μετάδοση των γνώσεων, που αποιτελούν τμήμα του αναλυτικού προγράμματος, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, κατά τρόπο πολυφωνικό, κριτικό και αντικειμενικό, δεν ισχύει-από τη φύση του-για το ομολογιακό μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο μεταδίδει και δόγματα, αλλά μόνο για το θρησκευσιολογικό, που παρέχει μόνο γνώσεις. Η απλή μετάδοση γνώσεων είναι το διαφοροποιητικό στοιχείο και για το μάθημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης σε σχέση με το υποχρεωτικό ομολογιακό μάθημα των θρησκευτικών.

³³ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 366-367

³⁴ Γενικό Σχόλιο στο άρθρο 18 ΔΙΣΑΠΟΔ, παρ. 3 (CCPR/C/21/Rev.1/Add.4/27.9.1993, p.2)

³⁵ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 368

³⁶ Η ΣτΕ 3356/95 (Τμ. Στ') στηρίζει νομικά την απαλλαγή αυτή στις διατάξεις του άρθρου 13 παρ. 1 Σ., καθώς και των άρθρων 9 ΕΣΔΑ και 2Α' ΠροσΠρωτΕΣΔ

³⁷ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 368

Το γεγονός ότι τα θρησκευόμενα, στο σύνολό τους, δεν περιορίζονται σε μια καθαρά θρησκευτική διδασκαλία, με άξονες δογματικούς, ηθικούς, ανθρωπολογικούς και κοσμολογικούς, αλλά έχουν και πολιτικοκοινωνικές προεκτάσεις και εμπνέουν αντίστοιχες πρακτικές, θεμελιώνει την υποχρέωση του Κράτους, διά του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, να ελέγχει τη συμφωνία του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων των θρησκευτικών με το Σύνταγμα και το Διεθνές Δίκαιο. Φαινόμενα, όπως ο φονταμενταλισμός και ο ολοκληρωτισμός, κυοφορούμενα ενίοτε από διάφορα θρησκευόμενα, αντιστρατεύονται, ασφαλώς, τις αρχές του Κράτους δικαίου, της πολυφωνικής Δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με τον έλεγχο αυτό το Κράτος εκπληρώνει το καθήκον του να μεριμνά, ώστε η παρεχόμενη εκπαίδευση και, ειδικότερα, η θρησκευτική εκπαίδευση να ευνοεί, μεταξύ άλλων, την κατανόηση, την ειρήνη, την ανοχή και τη φιλία μεταξύ όλων των εθνών και όλων των θρησκευτικών ομάδων, την παγκόσμια αδελφοσύνη και το σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας των άλλων (άρθρα 13 παρ. 1 ΔΙΣΟΚΟΜΟΔ, 26 παρ. 2 ΟΔΔΑ και 5 παρ. 3 Δ.)³⁸.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι από το άρθρο 13 παρ. 1 Σ. προκύπτει το δικαίωμα των γονέων να αποσύρουν τα παιδιά τους από τη θρησκευτική εκπαίδευση, εφόσον θεωρηθεί ότι η κρατική υποχρέωση του άρθρου 16 παρ. 2 Σ. εκπληρώνεται με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας³⁹. Ο όρος θρησκευτική διδασκαλία μάλλον αναφέρεται στο ομολογιακό μάθημα των θρησκευτικών. Ως προς την άποψη αυτή, υποστηρίζεται ότι μια τέτοια απαλλαγή από το μάθημα αυτό των άθεων, των ετερόδοξων και των ετερόθρησκων, υπό τις ανωτέρω προϋποθέσεις, είναι μεν αναγκαία, αλλά όχι και επαρκής εν όψει της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 2 Σ⁴⁰. Κι αυτό γιατί η κρατική υποχρέωση για ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης αφορά όλους τους Έλληνες, χωρίς, όμως, όλοι οι Έλληνες να είναι ορθόδοξοι. Η διαμόρφωση του σχολικού

³⁸ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 369

³⁹ Π. Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τομ. Α', σελ. 371

⁴⁰ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 369-370

προγράμματος κατά τρόπο, που καθιστά υποχρεωτική τη διδασκαλία του ομολογιακού (ορθόδοξου) μαθήματος των θρησκευτικών δημιουργεί πιθανά προβλήματα θρησκευτικής συνείδησης όχι μόνο για τα μέλη των μειονοτικών θρησκευμάτων ή τους έχοντες αθειστικές πεποιθήσεις, αλλά και για όσους διακατέχονται από μη θειστικές ή άθρησκες πεποιθήσεις.

Υποστηρίζεται, επίσης, η άποψη ότι το δικαίωμα των άθεων και άθρησκων γονέων για το σεβασμό των φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων απολαμβάνει μόνο αρνητική και όχι θετική προστασία. Περαιτέρω, η αρνητική του προστασία συνίσταται στην υποχρέωση του Κράτους να απαλλάξει τα παιδιά τους από το ομολογιακό (ορθόδοξο) μάθημα των θρησκευτικών. Αντίθετα, απουσιάζει η θετική του προστασία, γιατί προσκρούει σε μεγάλες δυσχέρειες και καθίσταται πρακτικώς αδύνατη. Αυτό συμβαίνει για δύο βασικούς λόγους: α) Η οργάνωση ενός ενιαίου μαθήματος των θρησκευτικών γι' αυτούς προσκρούει στη μεγάλη ποικιλία των αλληλοσυγκρουόμενων πεποιθήσεών τους και β) η διδασκαλία ενός τέτοιου μαθήματος συνεπάγεται νέες δαπάνες για το Κράτος, τις οποίες αυτό δεν είναι υποχρεωμένο να αναλάβει με βάση το άρθρο 2 Α' ΠροσΠρωτΕΣΔΑ⁴¹.

Η κριτική της άποψης αυτής εστιάζεται στην πιθανότητα να αξιοποιηθεί αυτή προς την κατεύθυνση της πρόκλησης μιας διάκρισης σε βάρος των γονέων, που έχουν μη θρησκευτικές πεποιθήσεις, διάκριση αντίθετη στο παραπάνω άρθρο, σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ, καθώς και στο άρθρο 13 παρ. 1 εδ. 2, που κατοχυρώνει την αρχή της ισότητας και της μη διακρίσεως στην απόλαυση της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως, βέβαια, και στο άρθρο 4 παρ. 1 Σ., που αναγνωρίζει το δικαίωμα στην ισότητα του νόμου και ενώπιον του νόμου. Επίσης, η διάκριση θα επιτεινόταν ακόμη περισσότερο αναφορικά με τους μαθητές, που έχουν τέτοιες πεποιθήσεις και στοιχειώδη ηλικιακή ωριμότητα αυτοκαθορισμού, αν το άρθρο 14 ΕΣΔΑ συνδυαζόταν με το άρθρο 9 ΕΣΔΑ. Έναντι, δε, των επιχειρημάτων, που στηρίζουν την έλλειψη προστασίας του δικαιώματος των άθεων και άθρησκων γονέων, μπορούν να προβληθούν τα ακόλουθα

⁴¹ Γ.Μιχαϊλίδη-Νουάρου, Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δ.Α., σε: Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Βεγλερής, τομ.Ι, σελ.25-26

επιχειρήματα: α) Η παροχή γνώσεων για την ιστορία και τη διδασκαλία των θρησκειών και για την ιστορία και την κοσμοθεωρία των φιλοσοφικών ρευμάτων μπορεί να οργανωθεί με τη μορφή ενός ενιαίου μαθήματος θρησκειολογίας-φιλοσοφίας. Προς αυτή την κατεύθυνση σαφώς δεν αποτελεί ανασχετικό παράγοντα η ανομοιογένεια και η ποικιλία των πεποιθήσεων αυτής της κατηγορίας γονέων ή μαθητών. β) Σύμφωνα με τη νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων του Στρασβούργου⁴², το Κράτος δεν υποχρεούται, με βάση το άρθρο 2 Α' ΠροσΠρωτΕΣΔΑ, να αναλάβει την πρόσθετη δαπάνη, που προέρχεται από την καθιέρωση ενός μαθήματος θρησκειολογίας-φιλοσοφίας και βαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό. Η γνώμη, όμως, αυτή δεν μπορούσε, μάλλον, να υποστηριχθεί δυνάμει του άρθρου 16 παρ. 2 Σ., το οποίο υποχρεώνει το Κράτος να αναπτύσσει τη θρησκευτική συνείδηση όλων των πολιτών, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές ή μη θρησκευτικές πεποιθήσεις τους⁴³.

7. Υποχρεωτικότητα του μαθήματος των θρησκευτικών

Αν λάβουμε υπ' όψη ότι, κατά το άρθρο 16 παρ. 2 Σ., η Παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους με σκοπό, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, την ηθική αγωγή και τη διάπλαση των Ελλήνων σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να είναι υποχρεωτικό⁴⁴. Διαφορετικά, και το μάθημα της φυσικής αγωγής θα έπρεπε να έχει προαιρετικό χαρακτήρα, όπερ άτοπο (*absurdum*), καθώς τότε δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ο μερικότερος

⁴² Βλ. την απόφαση του ΕΔΑΔ της 23.7.1968 στη βελγική γλωσσική υπόθεση, απόφαση που ερμήνευσε το άρθρο 2 εδ.1 Α' ΠροσΠρωτΕΣΔΑ.

⁴³ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 370-371

⁴⁴ Την υποχρεωτικότητα αυτή δέχονται και οι ΣτΕ 3356/95 και 2176/98 (Τμ. Στ'), με τη διαφορά ότι εννοούν το μάθημα αυτό μόνο ως ομολογιακό.

σκοπός της Παιδείας, που συνίσταται στη φυσική αγωγή των Ελλήνων⁴⁵. Σωστά, βέβαια, υποστηρίζεται⁴⁶ ότι ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών δεν έχει συνταγματική θεμελίωση, μόνο, όμως, όσον αφορά στο υποχρεωτικό ομολογιακό (ορθόδοξο) μάθημα και όχι σε εκείνο της θρησκευολογίας-φιλοσοφίας, το οποίο δεν περιορίζεται σε μια θεολογική ερμηνεία της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά βασίζεται στη μετάδοση μόνο γνώσεων για τις θρησκείες και τα φιλοσοφικά ρεύματα εν γένει⁴⁷. Προς τη σωστή κατεύθυνση κινείται η ίδια άποψη και ως προς το χαρακτηρισμό της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 2 ως διάταξης σκοπού, κάτι που σημαίνει ότι είναι επιτακτική μόνο ως προς το στόχο της και όχι ως προς τα μέσα για την επίτευξή του. Τέλος, αποδέχεται ότι αποτελεί ζήτημα σκοπιμότητας, επαφιόμενο στο νομοθέτη, το αν η επιδίωξη του σκοπού της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης θα γίνει με υποχρεωτική ή προαιρετική διδασκαλία. Σύμφωνα, μάλιστα, με τη Σύσταση 1202 (1993) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, τη σχετική με τη θρησκευτική ανοχή σε μια δημοκρατική κοινωνία, συνιστάται στην Επιτροπή Υπουργών να προσκαλέσει τα Κράτη-Μέλη και την Ευρωπαϊκή Ένωση να διασφαλίσουν ότι το μάθημα των θρησκευτικών και της ηθικής θα αποτελεί μέρος του αναλυτικού προγράμματος

8. Επάρκεια των διδακτικών ωρών του μαθήματος των θρησκευτικών

Σχετική με το ζήτημα της επάρκειας των διδακτικών ωρών του μαθήματος των θρησκευτικών είναι η απόφαση του ΣτΕ 2176/98 (Τμ. Στ'), η οποία αποτελεί ευθεία προέκταση της απόφασης ΣτΕ 3356/95 (Τμ. Στ'). Η απόφαση αυτή αναφέρει ότι δε συνιστά ικανό αριθμό διδακτικών ωρών του μαθήματος των θρησκευτικών ο περιορισμός τους για τις τάξεις Β' και Γ' του Ενιαίου Λυκείου

⁴⁵ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 364

⁴⁶ Αντ. Μανιτάκη, Μάθημα θρησκευτικών: μια προαναγγελθείσα δικαστική απόφαση, Ελευθεροτυπία, 3.6.1998, σελ. 9 επ.

μόνο σε μία ώρα εβδομαδιαίως. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, ναι μεν ο καθορισμός των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών ανήκει στην ουσιαστική κρίση της Διοίκησης, πλην όμως ο περιορισμός των ωρών αυτών σε μία μόνο ώρα εβδομαδιαίως δεν αποτελεί, κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας και εν όψει του ειδικού σκοπού, στον οποίο αποβλέπουν οι διατάξεις των άρθρων 3, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 Σ., τον απαιτούμενο «ικανό» αριθμό ωρών διδασκαλίας. Το στοιχείο, όμως, ακριβώς αυτό, ότι δηλαδή ο καθορισμός των διδακτικών ωρών και, κατά συνέπεια, και η επάρκειά τους ανήκει στην ουσιαστική κρίση του Υπουργού Παιδείας προκαλεί σοβαρές αντιρρήσεις⁴⁸ για την ορθότητα της απόφασης αυτής.

Κατ' αρχάς, η θέση αυτή συμπορεύεται με την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στην υπόθεση Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen, παρ. 53, κατά την οποία το ίδιο Δικαστήριο, ως δικαιοδοτικό όργανο, δε νομιμοποιείται να κρίνει τη σκοπιμότητα των ζητημάτων, που σχετίζονται με τη διαμόρφωση και το σχεδιασμό του αναλυτικού προγράμματος, μολονότι το άρθρο 2 Α' ΠροσΠρωτΕΣΔΑ επιβάλλει στο Κράτος να σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων στα πλαίσια του όλου αναλυτικού προγράμματος της δημόσιας εκπαίδευσης. Εξάλλου, στο άρθρο 16 παρ. 2 Σ. δε συναντάται ούτε εξυπονοείται η έννοια «ικανός αριθμός διδακτικών ωρών εβδομαδιαίως του μαθήματος των θρησκευτικών», αλλά αποτελεί νομολογιακή προσθήκη, με βάση την απόφαση ΣΤΕ 3533/86. Υποστηρίζεται, ακόμη, ότι ο καθορισμός των διδακτικών ωρών αυτού του μαθήματος, επειδή συνιστά κρίση σκοπιμότητας, υπερβαίνει τη δικαστική δικαιοδοσία και, ιδίως, τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων⁴⁹.

Το άρθρο 3 Σ. δε σχετίζεται με την υποχρεωτικότητα και το εν γένει περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών, όπως επίσης άσχετα είναι και το

⁴⁷ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 365

⁴⁸ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 384

⁴⁹ Αντ. Μανιτάκη, Μάθημα θρησκευτικών: Μια προαναγγελθείσα δικαστική απόφαση, Ελευθεροτυπία, 3.6.1998, σελ. 10

ανεπίσημο στατιστικό δεδομένο ότι «η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία» και η θρησκευτική επίκληση της προμετωπίδας του Συντάγματος. Η υποχρεωτική παρακολούθηση του ομολογιακού (ορθόδοξου) μαθήματος των θρησκευτικών παραβιάζει το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας ή πεποιθήσης, σε συνδυασμό με το δικαίωμα των γονέων να καθορίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Αυτό συμβαίνει και με τους τυπικά φερόμενους ως ορθόδοξους, δεδομένου ότι παραγνωρίζει το δικαίωμά τους για αποσιώπηση των θρησκευτικών ή μη θρησκευτικών πεποιθήσεών τους, όσο και σε σχέση με τους μη ορθόδοξους, αφού συνιστά δογματικό διαποτισμό, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι επιβάλλεται ετερονόμως στις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Το ΣτΕ δεν έχει δικαιοδοσία να κρίνει αν είναι πρόσφορος και αναγκαίος ο περιορισμός των διδακτικών ωρών του μαθήματος των θρησκευτικών για τις τάξεις Β' και Γ' του Ενιαίου Λυκείου σε μία ώρα εβδομαδιαίως. Κατά συνέπεια, επιβάλλεται η τροποποίηση της σχετικής κοινής νομοθεσίας, προκειμένου αυτή να εναρμονισθεί με τις σχετικές διατάξεις του Συντάγματος, της ΕΣΔΑ, του ΔΙΣΑΠΟΔ, του ΔΙΣΟΚΟΜΟΔ, της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και εμνηυτικά με τις σχετικές διατάξεις της Οικουμενικής Διακήρυξης και της Διακήρυξης του 1981.

9. Το δικαίωμα των γονέων έναντι του Κράτους

Αν και το δικαίωμα του συνειδησιακού αυτοκαθορισμού αναγορεύει τα παιδιά-μαθητές σε βασικά υποκείμενα της ελευθερίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ιδιαίτερη πρακτική σπουδαιότητα έχει και το συναφές δικαίωμα των γονέων έναντι του Κράτους, όταν αυτό εμπλέκεται στο χώρο της εκπαίδευσης. Δικαιολογητικό λόγο αποτελεί το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα παιδιά-μαθητές δεν έχουν την απαιτούμενη συνειδησιακή ωριμότητα ή, ακόμη,

δεν επιθυμούν να διαχειριστούν αυτοτελώς τις σχετικές με τη θρησκευτική τους εκπαίδευση αξιώσεις. Το δημιουργούμενο, κατ' αυτόν τον τρόπο, κενό, όσον αφορά στη διεκδίκηση της προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών, καλύπτεται, τόσο στην εσωτερική έννομη τάξη, όσο και διεθνώς, με την άμεση ή έμμεση αναγνώριση ενός δικαιώματος ιδιότυπης υποκατάστασης των γονέων στη θέση των φυσικών δικαιούχων. Η στενή σχέση των γονέων με τα παιδιά τους παρέχει το πλέον σοβαρό τεκμήριο για την καταλληλότητα και αποτελεσματικότητα τους ως υποκατάστατων δικαιούχων του δικαιώματος συνειδησιακού αυτοκαθορισμού⁵⁰. Η αναφορά, μάλιστα, στην ΕΣΔΑ του σαφούς όρου «το Κράτος θα σέβεται» συνεπάγεται την ολοκληρωμένη κατοχύρωση ενός αμυντικού δικαιώματος διαπαιδαγώγησης των παιδιών τους επί τη βάση των δικών τους θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων, κάτι που δε θα μπορούσε να υποστηριχθεί εάν είχε προτιμηθεί ο αρχικά προταθείς όρος «το Κράτος θα λαμβάνει υπ' όψη», οπότε θα επρόκειτο για την απλή διατύπωση μιας «σύστασης» ή μιας «κατευθυντήριας διάταξης»⁵¹.

Η λύση αυτή, βέβαια, αποτελεί λύση κατ'οικονομίαν, ενίοτε δε και λύση του «αναγκαίου κακού»⁵². Κι αυτό γιατί, συχνά, και οι ίδιοι οι γονείς λειτουργούν ως εστία διακινδύνευσης της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, θέτοντας εν αμφιβολία τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού των τέκνων τους. Μια τέτοια αντιμετώπιση οφείλεται στην επιθυμία πολλών γονέων να αποτελεί η συνείδηση των παιδιών τους προέκταση και συνέχεια της δικής τους, είτε πρόκειται για αντιλήψεις θρησκευτικές, είτε κοσμοθεωρητικές, είτε πολιτικές κλπ. Κατά συνέπεια, πρόκειται για λύση του «μη χείρονος», για μια ισορροπιστική επιλογή, για μια στάθμιση μεταξύ των κινδύνων του κρατικού και των κινδύνων του οικογενειακού πατερναλισμού⁵³.

⁵⁰ Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, σελ. 283

⁵¹ Γ. Σωτηρέλη, *ό.π.*, σελ. 284

⁵² Γ. Σωτηρέλη, *ό.π.*, σελ. 285

⁵³ Γ. Σωτηρέλη, *ό.π.*, σελ. 285

Ως προς τη νομική θεμελίωση του δικαιώματος αυτού των γονέων, πρέπει κατ' αρχάς να επισημανθεί η ανάγκη ερμηνείας του άρθρου 5 παρ.1 Σ. σε συνδυασμό με τα άρθρα 14 ΔΙΣΥΔΙΠ, 2 Α' ΠροσΠρωτΕΣΣΔΑ, 18 παρ. 4 ΔΙΣΑΠΟΔ, 13 παρ.3 ΔΙΣΟΚΟΜΟΔ και 5 Δ. Το άρθρο 14 παρ. 1 ΔΙΣΥΔΙΠ αναγνωρίζει, παράλληλα προς το δικαίωμα του παιδιού στη θρησκευτική ελευθερία, και το λειτουργικό δικαίωμα των γονέων ή των νόμιμων κηδεμόνων του να το καθοδηγούν στην άσκηση του εν λόγω δικαιώματος κατά τρόπο, που να ανταποκρίνεται στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του. Η καθοδήγηση αυτή συνάπτεται προς το δικαίωμα οργάνωσης της ζωής μέσα στους κόλπους της οικογένειας σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή μη θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Αυτό το δικαίωμα, κατά το άρθρο 5 παρ. 1 Δ., ανήκει στους γονείς ή όσους έχουν την επιμέλεια του προσώπου του ανηλίκου, οι οποίοι λαμβάνουν υπ' όψη την ηθική αγωγή που, κατά τη γνώμη τους, ταιριάζει στην ανατροφή του παιδιού⁵⁴. Ήδη το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, με την απόφαση της 7.12.1976, Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen, αποφάνθηκε ότι το άρθρο 2 Α' ΠροσΠρωτΕΣΣΔΑ επιβάλλεται στα Κράτη-Μέλη κατά τη άσκηση του συνόλου των καθηκόντων, τα οποία έχουν αναλάβει στον τομέα της μόρφωσης και της εκπαίδευσης, περιλαμβανομένου εκείνου, που συνίσταται στην οργάνωση και τη χρηματοδότηση της δημόσιας εκπαίδευσης. Επιπλέον, το δεύτερο εδάφιο αυτού του άρθρου συνδέεται με το πρώτο, που κατοχυρώνει το δικαίωμα καθενός στην εκπαίδευση, ενώ και τα δύο δε διακρίνουν μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης. Το δικαίωμα των γονέων είναι λειτουργικό και γι' αυτό εμβολίζεται στο θεμελιώδες δικαίωμα των ατόμων για εκπαίδευση. Το δικαίωμα των γονέων αντιστοιχεί σε μια ευθύνη, που συνδέεται στενά με την απόλαυση και την άσκηση του δικαιώματος στη εκπαίδευση, το υπερέχον, όμως, συμφέρον του παιδιού υπερισχύει του λειτουργικού αυτού δικαιώματος των γονέων.

Η σχετικότητα του δικαιώματος των παιδιών στον αυτοκαθορισμό προκύπτει, επίσης, από την ανυπαρξία δικαιώματός τους να επιλέγουν τα ίδια τον τύπο της θρησκευτικής και ηθικής τους εκπαίδευσης. Διότι το Κράτος υποχρεούται να

⁵⁴ Κυριαζόπουλου, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, σελ. 362

σέβεται το δικαίωμα των γονέων ή των νόμιμων κηδεμόνων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις, δυνάμει του άρθρου 2 Α΄ ΠρωτΠροσΕΣΔΑ, στο σύνολο της δημόσιας εκπαίδευσης ή, τουλάχιστον, στον τομέα της θρησκευτικής και ηθικής εκπαίδευσης, κατά τα άρθρα 18 παρ. 4 ΔΙΣΑΠΟΔ, 13 παρ. 3 ΔΙΣΟΚΟΜΟΔ και 5 παρ.2 Δ., έστω και με κατευθυντήρια αρχή το συμφέρον του παιδιού, όπως διευκρινίζει η τελευταία διάταξη. Η παρ. 4 του τελευταίου άρθρου διευκρινίζει ακόμα ότι, σε περίπτωση που ένα παιδί δεν βρίσκεται κάτω από τη μέριμνα ούτε των γονέων ούτε άλλου νόμιμου κηδεμόνα, πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη στο ζήτημα της θρησκευτικής και ηθικής μόρφωσης και εκπαίδευσής του οι επιθυμίες, που αυτά τα πρόσωπα έχουν εκφράσει, άμεσα ή έμμεσα, σε θρησκευτικά ή συνειδησιακά θέματα, έστω και πάλι με κατευθυντήρια αρχή το συμφέρον του παιδιού⁵⁵.

Το συμφέρον του παιδιού βρίσκει και ρητή νομοθετική αποτύπωση σε επίπεδο οικογενειακού δικαίου, αφού σύμφωνα με το άρθρο 1511 ΑΚ «κάθε απόφαση των γονέων για την άσκηση της γονικής μέριμνας πρέπει να αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου». Η βασική του σημασία έγκειται στο ότι οι σχετικές με τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση αξιώσεις των γονέων αποτελούν περισσότερο «εκπλήρωση ενός φυσικού χρέους απέναντι στα παιδιά»⁵⁶, απορρέουσα από τον οικογενειακό δεσμό, και λιγότερο ικανοποίηση δικών τους εγωιστικών επιδιώξεων. Σε τελική ανάλυση, ορμώνται από την ευθύνη τους προς εξυπηρέτηση των δικαιωμάτων των παιδιών τους και, άρα, μπορούν πράγματι να προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό ως «λειτουργικές»⁵⁷.

Το δικαίωμα του παιδιού στον αυτοκαθορισμό αποβάλλει τη σχετικότητά του μόλις το παιδί αποκτήσει τη στοιχειώδη ηλικιακή ωριμότητα, οπότε λήγει η ισχύς του γονικού δικαιώματος. Μπορεί από τότε αυτό να αποφασίζει ποιά θρησκεία ή πεποίθηση θα επιλέξει, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές αρχές,

⁵⁵ Κυριαζόπουλου, ό.π., σελ. 363

⁵⁶ Βλ. απόφ/γν.ΕΕΔΑ για την υπόθεση Campbell and Cosans και GígECHR, σελ. 807

⁵⁷ Γ. Σωτηρέλη, ό.π., σελ. 294

που του εμφύσησαν οι γονείς του. Επομένως, μάλλον δε βρίσκει έρεισμα στο νόμο η άποψη ότι είναι θεωρητικά καλύτερο οι ανήλικοι να αφήνονται σε κατάσταση θρησκευτικής και, γενικά, ιδεολογικής ουδετερότητας, με σκοπό να επιλέξουν ανεπηρέαστα τους προσανατολισμούς τους, μόλις ωριμάσουν και ενηλικιωθούν⁵⁸. Όσον αφορά στον ακριβή καθορισμό αυτής της ηλικίας, ορθότερο φαίνεται να ταυτίζεται η απόκτηση στοιχειώδους πνευματικής ωριμότητας με τη συμπλήρωση της ηλικίας της ποινικής διάκρισης⁵⁹. Υποστηρίχθηκε, όμως, και η γνώμη ότι τα παιδιά αποκτούν την ωριμότητα αυτή, ανάλογα με τις περιστάσεις, με τη συμπλήρωση του 14ου έτους της ηλικίας ή με τη σύναψη γάμου πριν από την ενηλικίωσή τους, μετά από άδεια του δικαστηρίου⁶⁰. Από τη συμπλήρωση της ηλικίας αυτής τα παιδιά δικαιούνται να αποφασίσουν αν θα επιλέξουν, σε κάθε τάξη, το ομολογιακό ή το θρησκευολογικό-φιλοσοφικό μάθημα των θρησκευτικών, κατά πλήρη άσκηση του δικαιώματος αυτοκαθορισμού τους.

10. Οι αντιφρονούντες εκπαιδευτικοί

Το ζήτημα του διορισμού μη ορθόδοξων εκπαιδευτικών δεν υπήρξε έως πρόσφατα αντικείμενο ειδικής νομοθετικής ρύθμισης. Το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, όμως, αρνείται κατά κανόνα να διορίσει στα σχολεία μη ορθόδοξους εκπαιδευτικούς, όχι μόνο για το μάθημα των θρησκευτικών, αλλά και για όλες τις θέσεις δασκάλων και νηπιαγωγών, συνήθως δε, με ελαφρά κυμαινόμενη κατά καιρούς πρακτική, και καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης. Βασικό σημείο της επιχειρηματολογίας, στην οποία στηρίζεται αυτή η αντιμετώπιση, αποτελεί η εύλογη ανάγκη υποχώρησης της συνταγματικά κατοχυρωμένης

⁵⁸ Γ.Κουμάντου, Παραδόσεις Οικογενειακού Δικαίου, σελ.387

⁵⁹ M.Nowak,CCPR Commentary,p.331

ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης των εκπαιδευτικών λειτουργών μπροστά στην επιβλητέα, μέσω της εκπαίδευσης, κρατική (ελληνοχριστιανική) ιδεολογία. Και καθώς σταδιακά αποκαλυπτόταν η ανεπάρκεια της αιτιολόγησης αυτής, επιστρατεύτηκαν επιχειρήματα και από την «πλειοψηφική» θεωρητική αιτιολόγηση, στην οποία προσχώρησε εν τέλει. Ενάντια στη στάση αυτή του Υπουργείου τάχθηκε η πλειονότητα της θεωρίας και της νομολογίας, άλλοτε περισσότερο δικαιολογητικά και άλλοτε περισσότερο ριζοσπαστικά, με κοινή, κατά βάση, ερμηνευτική αφετηρία: ότι ο κατηχητικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης δεν μπορεί να συνεπάγεται υπέρμετρη σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας, εν όψει της διάταξης του άρθρου 13 παρ. 1 Σ, που κατοχυρώνει όχι μόνο το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και τη θρησκευτική ισότητα⁶¹.

Με δεδομένο τον ισχύοντα προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης, η άρνηση διορισμού μη ορθόδοξων χριστιανών ως καθηγητών θρησκευτικών είναι η μόνη περίπτωση, για την οποία δε φαίνεται να υπάρχουν επιφυλάξεις, κατά την κρατούσα άποψη, ως προς το συνταγματικά θεμιτό, επιβαλλόμενο ή, έστω, επιτρεπτό, του απορρέοντος από αυτήν την άρνηση περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί, βέβαια, να μην πρόκειται για καθηγητές, που τυχόν διδάσκουν σε ετερόδοξους ή ετερόθρησκους μαθητές, είτε στο πλαίσιο της κρατικής, είτε στο πλαίσιο της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Αντίθετα, καθολικά απορριπτέα τυγχάνει η άρνηση διορισμού μη ορθόδοξων καθηγητών στις υπόλοιπες, πλην του θεολόγου, ειδικότητες της Μέσης Εκπαίδευσης. Κι αυτό γιατί μια τέτοια άρνηση κρίνεται ως υπέρμετρη, και κατά συνέπεια αποδοκιμαστέα από την ισχύουσα έννομη τάξη, διάκριση για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Το αποτέλεσμα της αντίδρασης υπήρξε η αποδοχή του διορισμού καθηγητή ξένων γλωσσών⁶², με βασικό

⁶⁰ Μιχαηλίδη-Νουάρου, Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δ.Α., σε: Σύμμεικτα προς τιμήν Φ. Βεγλερή, τομ. Ι, σελ. 18

⁶¹ Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και Εκπαίδευση, σελ. 183

⁶² Με βάση την ατομ. γνμδ. 6/1982 του Ν.Σ. του Υπουργείου

επιχείρημα την ανυπαρξία οποιασδήποτε συνάφειας μεταξύ της διδασκαλίας μιας ξένης γλώσσας και της διάδοσης θρησκευτικών ιδεών, ενώ ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, που έκρινε ως αντισυνταγματική την άρνηση διορισμού φιλολόγου καθηγήτριας ετερόδοξης και, μάλιστα, «μάρτυρος του Ιεχωβά»⁶³.

Το ΔΕΦΑΘ δίνει ερμηνευτική προτεραιότητα στη θρησκευτική ελευθερία, αποκρούοντας παράλληλα, εμμέσως πλην σαφώς, την επέκταση των περιορισμών της λατρείας (δημόσια τάξη, χρηστά ήθη) στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και απορρίπτοντας διεξοδικά την κατασκευή νέων περιορισμών της (με προκαταβολική επίκληση, ιδίως, ενός οιονεί τεκμηρίου προσηλυτιστικής δράσης, που προσάπτεται εξ ορισμού στους οπαδούς ορισμένου δόγματος). Με βάση, δε, αυτήν την ερμηνευτική προτεραιότητα, αξιολογεί τις συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 3 και 16 παρ. 2 Σ., εκκινώντας μεν από την ίδια αφετηρία με τη «σύγχρονη» θεωρητική αιτιολόγηση, αλλά και υπερβαίνοντάς την, σε κάποιο βαθμό, ως προς τις συνέπειες στο χώρο της εκπαίδευσης. Αντίθετα το ΣΤΕ, μη εμφανίζοντας διάθεση να απομακρυνθεί από τις ερμηνευτικές βεβαιότητες της κρατούσας άποψης, προτάσσει την επιχειρηματολογία για το ότι η άρνηση του διορισμού στερείται νόμιμου ερείσματος επί των διατάξεων των άρθρων 3 παρ. και 16 παρ. 2 Σ., καθώς και επί των γενικών περί της αποστολής της Μέσης Παιδείας διατάξεων του Ν. 309/76, με βασικό κριτήριο για τους υπόλοιπους, πλην των θεολόγων, καθηγητές τη φύση του ανατιθέμενου σε αυτούς έργου, το οποίο δε συνδέεται αναγκαιώς με τη μετάδοση ιδεών αρρήκτως συνυφασμένων προς τα διδάγματα της Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας. Καταλήγει, δε, στο συμπέρασμα ότι η δημιουργία κωλύματος δε θα ήταν συνταγματικά ανεκτή, εν όψει των περί ισότητας και ανεξιθρησκείας διατάξεων του Συντάγματος (άρθρα 4 και 13 παρ. 1 Σ.). Η ορολογική σύγχυση μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας και ανεξιθρησκείας, έστω και αν αυτή, εν όψει και άλλων αποφάσεων του ΣΤΕ, δε σηματοδοτεί συντηρητική αναδίπλωση σε σχέση με το ουσιαστικό περιεχόμενο, σε συνδυασμό με την επίκληση της γενικής αρχής

⁶³ΔΕΦΑΘ 1700/83 και ΣΤΕ 3533/86

της ισότητας, υπάρχουσών ειδικότερων διατάξεων (άρθρα 5 παρ. 2 και 13 παρ. 1 και 2 Σ.), που διασφαλίζουν ad hoc και αποτελεσματικότερα τη θρησκευτική ισότητα, υποβαθμίζουν τη σημασία της εν λόγω απόφασης.

Ανάλογη αντίδραση συναντάται από τη μεριά της θεωρίας και έναντι του κωλύματος διορισμού των εκπαιδευτικών λειτουργών της προσχολικής εκπαίδευσης. Βασικό επιχείρημα της υποστηρίζουσας τη διατήρηση του κωλύματος αυτού πλευράς αποτελεί η επισήμανση ότι το έργο των εν λόγω εκπαιδευτικών λειτουργών είναι στενά συνυφασμένο με μια οιονεί πανοπτική και βιωματικά κατηχητική ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών μέσω ποικίλων διαπλαστικών της εκδηλώσεων⁶⁴. Την επιχειρηματολογία αυτή ήρθαν να αποκρούσουν δύο αποφάσεις του ΔΕΦΑΘ (2702 και 2703/87), που θεώρησαν αντισυνταγματική την άρνηση διορισμού μη ορθοδόξων (καθολικών) ως νηπιαγωγών. Οι αποφάσεις αυτές υποστήριξαν ότι, βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας, μεταξύ των σκοπών του νηπιαγωγείου δεν περιλαμβάνεται η εξοικείωση των μαθητών με ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές και άλλες αξίες, ούτε άλλωστε η ηλικία των παιδιών προσφέρεται για κάτι παρόμοιο, όπως είναι κοινώς γνωστό. Επιπλέον, θεμελιώνουν τη θρησκευτική ισότητα αποκλειστικά στο άρθρο 13 παρ. 1 Σ.⁶⁵ και υπογραμμίζουν ότι παρόμοιος διορισμός δε θα δημιουργούσε ούτε πραγματικό, ούτε συνειδησιακό πρόβλημα στη διοριζόμενη, αφού καμιά θρησκευτική διδασκαλία δε θα ήταν υποχρεωμένη να κάνει, ούτε άλλωστε είναι επιτρεπτό κάτι παρόμοιο για παιδιά της προσχολικής ηλικίας.

Το ίδιο, όμως, δικαστήριο (ΔΕΦΑΘ) δεν αντιμετώπισε κατά τρόπο ενιαίο το πρόβλημα της θρησκευτικής ελευθερίας των εκπαιδευτικών λειτουργών για όλο το φάσμα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, με την απόφαση 2704/87, ερμήνευσε με διαφορετικό τρόπο τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις ως προς τους δασκάλους. Προέταξε του δικαιώματος της θρησκευτικής ισότητας τον «πλειοψηφικό» προσδιορισμό των συνταγματικών σκοπών της Παιδείας και,

⁶⁴ Α.Μαρίνου, Η θρησκευτική ελευθερία, σελ.120

ιδίως, τη ρητή εξειδίκευσή τους στη νομοθεσία. Θεώρησε το κώλυμα των δασκάλων περίπου ανάλογο με εκείνο των θεολόγων καθηγητών, με βασικό ερμηνευτικό κριτήριο τη φύση του διδακτικού έργου, που περιλαμβάνει σε αμφότερες τις περιπτώσεις τη διδασκαλία των θρησκευτικών. Εκφράζοντας, όμως, το σοβαρό προβληματισμό του για το ενδεχόμενο να υπηρετούν οι διοριζόμενοι σε πολυθέσια σχολεία και να μη διδάσκουν το μάθημα των θρησκευτικών, αναιρεί, ουσιαστικά, τον πυρήνα της σχετικής με τη φύση του διδακτικού έργου επιχειρηματολογίας. Γι' αυτό γίνεται μια προσπάθεια αποδυνάμωσής του, με την επίκληση των οικονομικών και οργανωτικών δυσκολιών μιας τέτοιας λύσης. Παρατηρείται, λοιπόν, μια έκδηλη τάση ισορροπισμού της νομολογίας των δικαστηρίων, τα οποία μεταθέτουν με τη σειρά τους την τελική ευθύνη στο Υπουργείο Παιδείας⁶⁶.

Ακολούθησε η νομοθετική ρύθμιση του θέματος για τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς της στοιχειώδους εκπαίδευσης με το Ν. 1771/1988. Στο Νόμο αυτό εκφράζεται η βούληση του νομοθέτη να μην υφίσταται πλέον κώλυμα διορισμού ετερόδοξων και ετερόθρησκων εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Με αναλογική, δε, ερμηνεία, συνάγεται ότι το κώλυμα αυτό δεν υφίσταται ούτε ως προς τους άθεους ή άθρησκους. Προϋπόθεση όλων αυτών αποτελεί, βέβαια, να μη γίνεται διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, παρά μόνο σε ομόδοξους. Με απόφαση, όμως, της Ολομελείας του ΝΣΚ (ψήφοι 11-10), τον Οκτώβριο του 1989, θεωρήθηκε ανεπίτρεπτος ο διορισμός σε θέσεις δασκάλων ή νηπιαγωγών πτυχιούχων, οι οποίοι είναι μάρτυρες του Ιεχωβά. Η απόφαση αυτή επαναλαμβάνει την επιχειρηματολογία της ατομικής γνωμοδότησης του 1986, με ιδιαίτερη έμφαση στη βιωματική πολλαπλή και διάχυτη κατήχηση των μικρών μαθητών, επιχειρώντας, παράλληλα, να θεμελιώσει την ερμηνευτική προτεραιότητα της επικρατούσας θρησκείας (συνδυασμός άρθρων 3 και 16 παρ. 2 Σ.) έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13 Σ.), αντιμετωπίζοντάς τες ως αντιθετικές και όχι ως αρμονικά αλληλοσυμπληρούμενες συνταγματικές επιταγές.

⁶⁵ Σε αντίθεση με τη ΣτΕ 3533/86

⁶⁶ Γ. Σωτηρέλη, ό.π., σελ. 191

Επίσης, ενώ παραπέμπει στο ΣΤΕ για την τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων, αγνοεί επιδεικτικά την προαναφερθείσα ad hoc νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων (ΔΕφΑθ 2702-2704/87), που είναι εντελώς αντίθετη, ρητά μιν και κατηγορηματικά ως προς τους νηπιαγωγούς, εμμέσως,δε, πλην σαφώς, και ως προς τους δασκάλους, εφόσον έχουν πληρωθεί πλέον από το Νόμο 1771/1988 οι σχετικές προϋποθέσεις, που είχε θέσει για το διορισμό τους. Αντίθετα, η μειοψηφία, χωρίς να απομακρυνθεί σημαντικά από το βασικό κορμό της επιχειρηματολογίας για την «πλειοψηφική» πρόταξη της επικρατούσας θρησκείας στο ζήτημα της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης, διαφώνησε στο «διά ταύτα», αποκρούοντας ιδιαίτερα τον υπερβολικά ευρύ καθορισμό του κατηχητικού χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης⁶⁷. Έκτοτε, το Υπουργείο Παιδείας, χρησιμοποιώντας την ανωτέρω γνωμοδότηση, αρνείται κατά κανόνα να διορίσει δασκάλους ή νηπιαγωγούς άλλου δόγματος ή θρησκεύματος, αρνούμενο να εφαρμόσει το Νόμο (που με πρωτοβουλία του ψηφίστηκε) ως αντισυνταγματικό, χωρίς και να αναλαμβάνει την ευθύνη να τον καταργήσει.

11. Συμπέρασμα

Η είσοδος του ανθρώπου σε κάθε θεσμό συνεπάγεται τη μεγαλύτερη ή μικρότερη «θεσμοποίηση της ελευθερίας» του, «θεσμοποίηση» των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η θεσμική εφαρμογή της θρησκευτικής ελευθερίας πραγματοποιείται στα πλαίσια του θεσμού της εκπαίδευσης, της μερικότερης έννομης σχέσης Κράτους-μαθητών. Μεταξύ του θεμελιώδους δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και του δικαιώματος της εκπαίδευσης υπάρχει αιτιώδης συνάφεια, προκύπτουσα από το άρθρο 16 παρ. 2 Σ., το οποίο καθορίζει ως βασική αποστολή της Παιδείας «την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων». Κατά συνέπεια, επιβάλλεται ο περιορισμός του γενικού αμυντικού περιεχομένου του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας,

⁶⁷ Γ. Σωτηρέλλη, ό.π., σελ.194-195

εφαρμόζεται, δηλαδή, το θεσμικό περιεχόμενο του δικαιώματος, κατ' εφαρμογή του κανόνα «επιτρέπονται οι αιτιώδεις και απαγορεύονται οι αναιτιώδεις περιορισμοί». Εφαρμόζοντας, λοιπόν, το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας στα πλαίσια του θεσμού της εκπαίδευσης, ανακύπτει η ανάγκη προσαρμογής του στο θεσμό αυτό, κατά το μέτρο, που επιβάλλει η υπάρχουσα μεταξύ τους αιτιώδης συνάφεια.

Θρησκευτική ελευθερία και θεσμός της εκπαίδευσης συνιστούν ομοιογενές ζεύγος, αφού εντοπίζεται ανάμεσά τους η, αναγκαία για την παραδοχή αιτιώδους συνάφειας, αντίθεση. Είναι σύμφυτα νομικά μορφώματα, καθώς ο προσανατολισμός της Παιδείας στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων αναδεικνύει και επιβάλλει την προσαρμογή της δεύτερης στην πρώτη. Η θεσμική, λοιπόν, προσαρμογή, συνταγματικά επιβεβλημένη, ανακύπτει από την κοινότητα του αντικειμενικού στοιχείου της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης τόσο στο θεμελιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, όσο και στο θεσμό της εκπαίδευσης. Όπως προκύπτει από τις μερικότερες εκδηλώσεις της θεσμικής αυτής προσαρμογής, οι ρυθμίσεις, που διέπουν το εκπαιδευτικό σύστημα σε όλες του τις βαθμίδες, τους μαθητές, τους φοιτητές και το διδακτικό προσωπικό, πρέπει να κινούνται στα πλαίσια της αιτιώδους συνάφειας, προκειμένου ο εν τέλει περιορισμός του δικαιώματος να διατηρείται νόμιμος. Υπό το πρίσμα αυτό θα πρέπει να εξετάζονται τα θρησκευτικά ζητήματα, που ανακύπτουν στο χώρο της Παιδείας, ώστε οι λύσεις, οι οποίες επιλέγονται, να είναι συνταγματικά ανεκτές.